

Білик Я.О.

Херсонський національний технічний університет

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЯК ІДЕЙНО-КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ТА СОЦІАЛЬНО-КАДРОВОЇ БАЗИ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ

Стаття присвячена аналізу джерельної бази НРУ як основи для створення багатопартійності. Важливу складову джерельної бази становлять: архівні матеріали, періодичні видання, відеоматеріали, інтерв'ю учасників подій, мемуарна спадщина. У програмних документах НРУ, УРП, ДемПУ наочно простежується пріоритет національної ідеї, розробленої і сформованої українською інтелігенцією. Рухівці, серед яких було багато науковців, письменників, журналістів залишили широкий масив літератури, завдяки чому джерельна база є достатньо широкою. Українська інтелігенція як носії національних устремлінь, залишили не лише теоретичну спадщину, зокрема, написання провідних документів України, а й неоціненний досвід боротьби з комуністичною ідеологією, відстоювання демократичних і правових цінностей. Науковий, публіцистичний доробок Віталія Дончика, Михайла Гориня, Левка Лук'яненка, Дмитра Павличка, Мирослава Поповича, Леся Танюка, В'ячеслаа Чорновоїла, Володимира Яворівського дає глибоке розуміння процесу державотворення, формування національної ідеї. Завдяки провідним рухівцям, серед яких було багато письменників, науковців, журналістів, джерельна база є достатньо репрезентативною. Джерельну базу з цього питання доцільно поділити на такі групи: офіційні документи, мемуарна література, періодичні видання, відеоматеріали, а також інтерв'ю з учасниками подій. Праці провідних діячів НРУ є фундаментальними для вивчення демократичних перетворень в Україні. Враховуючи те, що масив створеної ними літератури великий і водночас різножанровий, від біографічної до історико-біографічної, підтримуваної документальними свідченнями, а також наукової, дає підстави розглядати їх праці як в історіографічному, так і в джерелознавчому аспекті. На підставі аналізу праць науковців з окресленої теми показано, що, незважаючи на 30-річну історію НРУ, досі залишаються нерозкритими певні її питання.

Ключові слова: Народний Рух України, джерела, національна ідея, багатопартійність, інтелігенція, Українська республіканська партія, Демократична партія України.

Постановка проблеми. Актуалізація уваги до теми увиразнюється на тлі політичних процесів сьогодення, уваги до ролі особистості в історії, висвітлення державотворчої діяльності української інтелігенції, значення гуманітаристики у подоланні соціальних і політичних проблем, в обґрунтуванні концепції національно ідеї. Звернення до аналізу джерельної складової Народного Руху України як бази багатопартійності, його боротьби з комуністичним режимом, Російською Федерацією є ключем щодо розуміння історичних, правових політичних процесів незалежної України. Аналіз джерел з теми дослідження наочно показує виявлення нових матеріалів, їх систематизацію і опрацювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній історіографії існує багато наукових досліджень, присвячених джерельній базі Народному Руху України. Варто зазна-

чити роль збірника наукових праць «Інтелігенція і влада», де активно протягом 2002 по 2020 рр., виходили статті, присвячені джерельній базі НРУ. Серед них, праці головного редактора «Інтелігенція і влада» професора Григорія Гончарука, в яких фундаментально висвітлюється джерельна база НРУ [3]. Окрема тема джерельної бази НРУ порушувалася у публікаціях Олени Шановської «Джерельна база дослідження історії Народного Руху України» [12], а також Надії Кіндрачук «Значення НРУ в здобутті незалежності України (1989–1991 рр.): джерельна база дослідження» [7], Олени Мардаренко «Джерельна база вивчення українсько-російських відносин у політичній діяльності Народного Руху України (1989–1998 рр.)» [10] та інших. Заслугують уваги публікація Андрія Кожанова й Олени Шипотілової «Джерельна база дослідження історії Народного Руху України на Миколаївщині

(1989–1996 рр.)», де автори дають регіональний аналіз джерельної бази НРУ і здійснюють систематизацію та класифікацію джерел [8]. Сергій Бондаренко у статті «Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років: історіографія та джерела» вводить у широкий науковий обіг документи і матеріали [1]. Утім, джерельна база означеної проблеми досі залишається недостатньо вивченою.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз джерельної бази з питання Народного Руху України як основи багатопартійності в Україні у 1989–1992 роках. Систематизація джерельної бази з цієї теми.

Виклад основного матеріалу. Джерельну базу з цього питання доцільно поділити на такі групи: офіційні документи, мемуарна література, періодичні видання, відеоматеріали, а також інтерв'ю з учасниками подій.

Передусім наш інтерес сфокусований на опублікованих офіційних виданнях. Серед них – державні документи, документи НРУ, УРП, ДемПУ (програми, статuti, маніфести), документи КПУ. Документи і розробки проєктів програм і самих програм НРУ дають унікальну можливість вивчення початкової стадії підготовки різноманітних пропозицій щодо вдосконалення та переходу до демократичної політичної, економічної і соціальної сфери в країні.

Особливо значущим джерелом є архівні матеріали, що дозволили ввести в науковий обіг деякі нові, що раніше не публікувалися у вітчизняній науковій літературі, факти. Левова частина джерел з проблематики дослідження знаходиться у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Зокрема, у фонді «Народний Рух України» зберігаються матеріали про співпрацю НРУ, зокрема з Українською республіканською партією, Демократичною партією України та іншими партіями демократичного спрямування. Співпраця НРУ з іншими демократичними силами відбивається передусім у документах про ініціативу створення республіканського політичного блоку «Демократична Україна» [15], Комітету «Референдум – суверенна Україна» [14], а також про проведення спільних заходів щодо вшанування героїв та знакових подій історії України. Наприклад, встановлення пам'ятного знаку на могилі 359 воякам армії Української Народної Республіки [13]. Значення мають документи щодо ролі НРУ у згуртуванні демократичних сил для протистояння комуністам, зокрема ство-

рення Всеукраїнського антикомуністичного й антиімперського фронту [16], а також звернення щодо недопущення антидемократичних дій з боку влади [17].

Одним з постачальників важливої інформації є стенограми засідань Спілки письменників, Установчих зборів НРУ та Верховної Ради України першого скликання, тези виступів та рішення семінарів з приводу створення НРУ, а також інформаційний матеріал Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України ЦК КПУ та ідеологічного відділу ЦК Компартії України, стенограми публічних дискусій та ін.

Стенограми політичних дискусій дозволяють вивчити позиції й аргументи представників демократичних сил і влади, оцінити співвідношення сил між ними, дають унікальну можливість відчутти реальну гостроту того чи іншого питання, допомагають проаналізувати значення національних сил щодо здобуття незалежності. Отже, представляючи багатий матеріал для розуміння боротьби за незалежність, ці джерела дають змогу простежити основні напрями політичної боротьби між правлячою партією й опозицією.

Дискусії, що розгорталися між парламентаріями, дозволяють виявити наявні внутрішньопартійні розбіжності, вивчити позиції й аргументи представників різних партій демократичного спрямування та комуністів з проблеми реформування України.

Велике значення представляють і наявні у стенографічних звітах та протоколах результати голосувань щодо різноманітних питань. Вони наочно показують просування того чи іншого питання, консолідацію Демократичного блоку у Верховній Раді та ін.

Звертає на себе увагу великий корпус спогадів членів НРУ, серед яких було багато письменників, журналістів, науковців, які професійно володіли словом, а також їх політичних опонентів. Книги, публікації В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Віталія Дончика, Володимира Яворівського, Леся Танюка, Леоніда Кравчука та інших безсумнівно цінні як джерела оцінки політичних подій. Ця література безпосередньо відбиває період боротьби за реформування української політичної системи. Спогади дозволяють крізь призму особистісного ставлення оцінити шлях здобуття незалежності Україною. Втім слід мати на увазі, що політики у своїх спогадах можуть або свідомо, або випадково упустити якісь важливі моменти, намагатися показати свою особисту роль у політичних процесах у найбільш виграш-

ному світлі чи навпаки – приховувати ті факти, які могли б негативно позначитися на їхньому суспільному і політичному іміджі.

Надзвичайно інформативними є спогади безпосередніх учасників подій про політичну діяльність колег. Особливою продуктивністю щодо спогадів відрізняється поміж інших науковців Віталій Дончик. Він, як очевидець і учасник подій, аналізує і констатує внесок письменників та літературознавців у спільну справу – створення НРУ. В його текстах-спогадах наявний автобіографічний аспект. Стаття «Спочатку слово. Але діло теж спочатку» розкриває діяльність В'ячеслава Брюховецького. «Цю статтю чи, мабуть, більшою мірою спогад логічно й природно було б почати з “рухівської” біографії В'ячеслава Брюховецького: бо входив він до трійки, щонайбільше п'ятірки, найбезпосередніших і найактивніших засновників славнозвісної масової організації, і цю частину його діяльності я знаю докладно і впритул – як “співавтор” і соратник» [5, с. 130]. Емоційно-чуттєвий тон тексту відбиває «історії душ» фігурантів процесу, передає яскраво почуття, що переживали учасники напередодні схвалення проекту Програми Руху. Віталій Дончик дає можливість відчувати найтонші нюанси подій, передає переживання як власні, так і колег у період пробудження громадської свідомості.

Дмитру Павличку присвячує свій опус Богдан Горинь. Книга «Не тільки про себе» відбиває їх студентські роки і період громадської активності наприкінці 50-х – на початку 60-х років. Богдан Горинь називає Павличка першим у післявоєнні роки натхненним будителем «української національної свідомості, яку поет носив у своєму серці», вважаючи, що він «доклав чимало сил, енергії і часу» до проголошення незалежності України [2, с. 122].

У монографії «Філософія свободи» Мирослав Попович пояснює причини згуртування інтелігенції. «Відповідно цінності групувались навколо ідеї свободи і парламентаризму, національного суверенітету аж до незалежності і боротьби з бідністю на основі ринкового господарства. Всі ці системи цінностей знаходили вираз у різних течіях і зародкових організаціях, як легальних, так і прихованих, що чітко видно було уже в перших кроках так званого Руху на підтримку «Перебудови» [11, с. 261]. Діяльність у Русі ще більше сконсолідувала національну еліту. «З часів Руху ми з Євгеном (Сверстюком – Я. Б.) часто перетинались на громадсько-політичній арені, зокрема в передачах на радіо та телебаченні. Одного разу

після якоїсь передачі я сказав, що приємно здивований тим, що наші позиції в оцінці політичних явищ завжди збігаються, принаймні тоді, коли треба щось підсумувати і прийти до спільного знаменника, хоча в світоглядних питаннях у нас розходження досить глибокі» [11, с. 262].

Судження політичних опонентів наявне і в книгах Леоніда Кравчука. Втім, слід зауважити, що воно є не оцінкою вчинків певної людини, а являє собою особистісне ставлення до певного опонента. Так Леонід Кравчук зазначає: «Мені легше й простіше вести предметну розмову з тими депутатами, які відстоюють національну позицію. От, наприклад, прихильником побудови національної держави є Михайло Горинь. Він справді вкладає у це поняття розумні принципи, з урахуванням, що держава об'єднує різних людей не лише за принципом національної приналежності, а й за територіальним принципом. З Горинем я можу говорити, сперечатися, доводити. Інша справа – Степан Хмара. Та, певно, потрібні у парламенті і такі депутати, якщо його обрали» [9, с. 99–100]. Не приховував Леонід Кравчук і ставлення до В'ячеслава Чорновола. «Він має повне право говорити, говорити не криючись про своє бачення України, про її минуле, сьогодення й майбутнє. Він це право завоював. Але він не має права переходити межу порядності, не повинен піддаватися спокусі фальсифікувати факти. Він не повинен говорити безвідповідально...» [9, с. 104]. На запитання журналіста Сергія Кичигіна до Леоніда Кравчука про те, що міг би стати В. Чорновіл лідером масштабу Сахарова? Президент відповів: «Люди неповторні й можливості у них різні. Я ніде й ніколи не виступав проти Чорновола з дрібниць. Він віддана Україні людина, але часто переходить межу, не може зволодати емоціями» [9, с. 105]. Звертає на себе те, що Леонід Кравчук не дає характеристику поведінці В. Чорновола, не наводить конкретних фактів.

Вельми корисним є матеріали періодики. На шпальтах з'являлися доленосні для України заяви, проекти і програми громадських організацій і партій. Видання, які наприкінці 1980-х років очолювали ідеологічні прибічники радянського режиму, цікаві для вивчення механізму створення міфу щодо діяльності демократичних сил та поширення брехні. Вони є наочним негативним прикладом відсутності свободи слова, маніпуляції свідомістю людей і політичної культури в тоталітарній державі. Розбираючи їх під критичним кутом зору, можна побачити як працювала комуністична влада з опонентами.

Серед журналів варто виділити видання «Слово і Час», де якраз у період демократичних зрушень головним редактором був громадський і політичний діяч Віталій Дончик. Через тісний зв'язок з НРУ, написання програмних документів, а згодом активну діяльність у Демократичній партії України, Віталій Дончик публікував спогади як про власну участь, так і колег у розбудові держави. Відомо, що письменники і науковці-гуманітарії були фундаторами Руху, тому незважаючи на науково-теоретичну направленість часопису, як органу передусім літературознавства, журнал знаходився у полі зору й істориків, оскільки на його сторінках вміщений значний масив інформації щодо становлення незалежності в Україні, зокрема діяльності письменників і літературознавців у зародженні і діяльності НРУ. Микола Жулинський до 75-річчя журналу писав: «Попри всі ці заборони, репресії, нещадну партійну критику, грубі втручання в науково-редакторську діяльність творців журналу, він зберіг своє наукове обличчя і вже з перших днів перебудовного періоду – ще до проголошення незалежності України – чітко і принципово почав утверджувати на своїх сторінках національно-демократичні позиції. Навіть зміна назви журналу на «Слово і Час» (тобто СІЧ – Я. Б.) засвідчила рішуче оновлення (передусім завдяки ініціативній діяльності головного редактора В. Дончика) проблемно-тематичного спрямування часопису як науково-теоретичного, так і загально-культурологічного, науково-популярного видання» [6, с. 4]. Доктор філологічних наук Павло Гриценко з нагоди ювілею часопису підкреслив про «уписаність літератури й науки про літературу в процес суспільного творення» [4, с. 7].

Безпосереднім учасником політичних процесів, літописцем історії боротьби за незалежну державу, суспільно-політичні перетворення був журнал «Сучасність». На його шпальтах друкувалися і скрупульозний опис подій, і інтерв'ю очевидців та учасників політичних процесів у країні, детально розглядалися позиції громадсько-політичних партій та рухів. У рубриці «Документація. Публікації» журнал протягом 1989–1991 років

публікував документальні матеріали демократичних сил: Статутні принципи Української Гельсінської спілки, Маніфест Демократичної партії України, Статут асоціації демократичних рад народних депутатів України та демократичних блоків у Радах, Ухвалу Других всеукраїнських зборів Руху, Установчу конференцію Товариства української мови імені Тараса Шевченка та ін. Грудневий випуск 1989 року повністю присвячений «Установчому з'їзду Народному Руху України за перебудову» з виступами та співдоповідями учасників з'їзду.

Журнал до 1992 року видавався у Мюнхені, тому вирізняється поміж решти джерел вільнодумством. Рубрика «Голоси з України» приділяла увагу думкам політв'язнів, дисидентам, які представляли патріотичні сили країни. У даній рубриці друкувалися Степан Хмара, Іван Дзюба, Богдан Горинь та ін. Важливий інформаційний матеріал представлений мемуарною літературою. Завдяки тому, що переважну більшість діячів НРУ, УРП, ДемПУ становила інтелігенція, яка володіла належним чином усним і писемним словом.

Висновки. Значний масив джерел становлять документи, опубліковані в офіційних виданнях. Сьогодні здійснена істориками й архівістами, партійними лідерами НРУ робота щодо доступності багатьох документів (програми, статuti, маніфести), які знаходяться у вільному доступі. Ці тексти обґрунтовують, по-перше, методологічні засади аналізу НРУ, по-друге, демонструють основні концептуальні точки зору лідерів НРУ на певні політичні процеси. Джерельну базу складають опубліковані й неопубліковані архівні матеріали, періодичні видання, відеоматеріали, а також інтерв'ю учасників подій, мемуарна спадщина. Аналіз джерел дає підстави говорити про їх важливість щодо вивчення НРУ. Завдяки провідним рухівцям, серед яких було багато письменників, науковців, журналістів, джерельна база є достатньо репрезентативною. Враховуючи те, що масив, створеної ними літератури великий і водночас різноаспектний та різножанровий, від біографічної до історико-біографічної, підтримуваної документальними свідченнями.

Список літератури:

1. Бондаренко. С. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років: історіографія та джерела. Україна–Європа–Світ. Вип. 3: *Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2009. С. 190–204.
2. Горинь Б. Не тільки про себе: [Павличко Д.], *Дзвін*. 2006. № 2. С. 120–122.
3. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія: 1989–1996 рр. Одеса: Астропринт. 2014. 336 с.
4. Гриценко П. Журналу «Слово і Час» – 75 років. *Слово і Час*. 2013. № 12. С. 43–56.

5. Дончик В. Спочатку слово. Але діло теж спочатку. Той, хто відродив Могилянку : зб. до 60 (століття В. Брюховецького. Київ. : Вид. дім. «Києво-Могилян. Академія», 2007. С. 130–140.
6. Жулинський М. Журналу «Слово і Час» – 75 років. *Слово і Час*. 2013 № 12. С. 4.
7. Кіндрачук Н. Значення НРУ в здобутті незалежності України (1989–1991 рр.): джерельна база дослідження. *Інтелігенція і влада*. 2012. Вип. 25. С. 232–239.
8. Кожанов А, Шипотілова О. Джерельна база дослідження історії Народного Руху України на Миколаївщині (1989–1996 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2018. Вип. 1. Ч. 2. 190 с. С. 167–174.
9. Кравчук Л. Останні дні імперії... Перші роки надії / Запис бесід С. О. Кичигіна. Київ : Видавництво «Довіра», 1994. 230 с.
10. Мардаренко. О. Джерельна база вивчення українсько-російських відносин у політичній діяльності Народного Руху України (1989–1998 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2013. Вип. 29. С. 129–134.
11. Попович М. Філософія свободи ; упоряд.: Л. Артюх, Н. Вяткіна ; передмова Н. Вяткіної. Харків: Фоліо, 2018. 524 с.: іл.
12. Шановська О. Джерельна база дослідження історії Народного Руху України. *Інтелігенція і влада*. 2003. Вип. 15. С. 186–190.
13. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 101. Лист голови Секретаріату НРУ В. Бурлакова головному редактору газети «Вечірній Київ» стосовно розміщення оголошення про проведення заходу встановлення пам'ятного знаку на могилі 359 вояків армії Української народної республіки Народним рухом України та Українською республіканською партією, 20 листопада 1990 р. Арк. 159.
14. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 113. Положення про Комітет «Референдум – суверенна України». Арк. 1.
15. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 121. Протокол про наміри. Прийнятий на нараді представників політичних партій громадських організацій України. Арк. 1.
16. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 178. Звернення. Центрального проводу Народного Руху України до керівників політичних партій та громадських організацій демократичного спрямування. 1 арк.
17. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 178. Народний Рух України. Заява. Звернення. Народний Рух України закликає громадян, яким не байдужа доля України, прийти до Верховної Ради 20 січня 1993 року о 12 годині щоби висловити свій рішучий протест проти спроби комуністичного заклоту 19 січня 1993 року. Арк. 3.

Bilyk Ya.O. THE SOURCE BASE OF NARODNYI RUKH OF UKRAINE: IDEOLOGICAL-CONCEPTUAL AND SOCIAL-PERSONNEL BASE OF MULTIPARTY SYSTEM

The author of the publication analyses the source base of the NRU as a basis for the creation of a multi-party system. The study includes sources, namely: archival materials, periodicals, videos, interviews with participants, memoir heritage. The program documents of NRU, URP, DPU were analysed, where the priority of the national idea, developed and formed by the Ukrainian intelligentsia, has been revealed. Rukhivtsy, among whom there were many scientists, writers, journalists, left a wide array of literature, so the source base is quite wide. Vitalii Donchuk, Mykhailo Horyn, Levko Lukianenko, Dmytro Pavlychko, Myroslav Popovych, Les Taniuk, Viacheslav Chornovil, Volodymyr Yavornivskyi as bearers of national aspirations, left not only a theoretical legacy, in particular, the writings of leading documents of Ukraine, but also invaluable experience in combating against the communist ideology, upholding democratic and legal values. The source base on this issue should be divided into the following groups: official documents, memoirs, periodicals, videos, and interviews with participants in the events. Their scientific and journalistic achievements give a deep understanding of the process of state formation, the formation of the national idea.

The works of leading figures of the NRU are fundamental for the study of democratic transformations in Ukraine. The investigation takes into account the fact that the array of literature created by those leading figures is large and at the same time diverse, from biographical to historical-biographical, maintaining documentary evidence, as well as scientific, that gives grounds to consider their work in historical, graphical and source aspects. Based on the analysis of the works of scientists on this topic, it is shown that, despite the 30-year history of the NRU, some of its issues still remain unsolved.

Key words: Narodnyi Rukh of Ukraine, sources, national idea, multiparty system, intelligentsia, Ukrainian Republican Party, Democratic Party of Ukraine.